

УДК 911:502.51(477)

ЛАНДШАФТНА НЕОДНОРІДНІСТЬ ДОЛИНИ СЕРЕДНЬОГО ДНІСТРА

*Холявчук Д.**Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича*

Розглянуто складноорганізований ландшафтний простір – долину Середнього Дністра. Означений регіон вирізняється як інтразональний каньйонно-річковий комплекс на тлі широтно-зональних лісостепових і широколистяно-лісових типів у межах класу рівнинних ландшафтів. Для нього характерні різні рівні ландшафтно-неоднорідності зі складною внутрішньою структурою. Такі риси геторегенності проаналізовані на прикладі фізико-географічних районів. Визначені основні елементи висотної неоднорідності середньодністерської річкової парагенетичної системи.

Ключові слова: середньодністерський ландшафтний регіон, ландшафтна неоднорідність, висотна диференціація, види каньйонного ландшафту.

Вступ. Унікальність середньодністерської долинно-річкової системи виражена в інтенсивній протидії двох потужних різноспрямованих енергосистем – ендегенно-тектонічної та екзогенно-річкової. Вона відображена в оригінальній орографії та морфоструктурній пластиці, що перебуває у безперервному розвитку. Усе це сприяє неоднорідності просторового поширення, висотної диференціації ландшафту та їхньої динамічності. Тому за означеними особливостями регіон вирізняється і з-поміж рівнинних річкових долин загалом.

Середньодністерський долинний регіон як складно організована парагенетична система – ідеальний полігон для виявлення ландшафтних неоднорідностей різного рівня. Такі дослідження актуальні і з огляду на дискусійність та неоднозначність трактування місця інтразональних та парагенетичних систем у структурі рівнинних ландшафтів.

Аналіз попередніх досліджень. Ще Ф. Мільковим [9] визначено непересічну роль геоморфологічної нестійкості у формуванні лісостепового ландшафту. Геоморфологічна нестійкість (за визначенням Ф. Мількова, 1956) регіону визначає не лише поєднання типів ландшафтів, але й родову та видову неоднорідність. Саме на рівні роду та виду ландшафту можна означити своєрідний дністерський ландшафт, понятійну проблематику якого порушено в роботі В. Андрейчука [1]. Своєрідні особливості каньйонного середовища визначають риси підроду (Л. Воропай, 2005)[2, 3] та виду (В. Гуцуляк, 1981[4], М. Проскурняк, 1998[10]; М. Дутчак, 1994[6]).

Останнім часом простежуємо також активізацію досліджень стосовно висотної неоднорідності ландшафтів. Це питання для середньоевропейського рівнинного ландшафту вперше заторкнуте Ф. Мільковим [9], детальніше розглянуте на прикладі Поділля та Середнього Придністер'я в наукових працях чернівецьких ландшафтознавців (Л. Воропай [2], М. Дутчак [6], М. Про-

скурняк [10]) і вінницьких географів (Г. Денисик [5], Л. Кирилук [7]). Підсумувавши такий досвід, у більшості випадків простежуємо виокремлення в межах дністерської долини двох висотних ярусів, або ж висотно-ландшафтних рівнів: ландшафти високотерасових рівнин і ландшафтів молодих каньйоноподібних долин у першому варіанті; середній типовий ландшафтно-висотний рівень (схилувий, надзаплавно-терасовий та плакорний типи місцевостей) і нижній акумулятивний рівень (заплавні і надзаплавні терасові місцевості) в другому варіанті, ступені.

Виклад результатів досліджень. Середньодністерський долинно-річковий регіон сформований у межах класу рівнинних ландшафтів на тлі широтно-зонального типу лісостепових і широколистяно-лісових ландшафтів з просторовою особливістю, геологічно зумовленою, домішкою інтразональних степових ландшафтів. Можливість співіснування трьох ландшафтних типів у невеликому ландшафтному регіоні продиктована субширотним спрямуванням долини, інтенсивним карстогенезом, морфоструктурною складністю текто- і сейсмоактивної, розривно-блокової ступінчастої структури та її глибоким розчленуванням її каньйонною річковою парагенетичною системою.

Структура середньодністерського регіону як особливого роду долинно-річкових ландшафтів представлена трьома видами. Перша видова група, надканьйонні пліоцен-ранньоплейстоценові високі цокольні тераси Дністра, поширені фрагментарно чи неповнопрофільно, проте мають своєрідну структуру і унікальні місцевості. Найподатливіший біотичний компонент визначає внутривидову варіативність надканьйонних терасових місцевостей під впливом інтразонального перерозподілу літокомпонентних та повітряних складових ландшафту.

Найрепрезентативніші види каньйонного ландшафту – лісо-лучні, чагарниково-лучні та лучно-степові ландшафти молоді плейстоцен-

голоценової акумулятивно-ерозійної каньйоноподібної долини р. Дністер, що складають групу видів ландшафтних комплексів внутріканьйонної частини підроду каньйоноподібної долини Дністра. Окремий своєрідний вид складають поперечні, каньйоноподібні, вузькі долини допливів. Їхні властивості найвираженіші в межах самої дністерської долини. Активні геодинамічні процеси поверхні регіону, разом з постійними зсуво- та карстопроявами, визначили дрібноконтурний, мозаїчний ландшафтний малюнок долин допливів. Загалом, зважаючи на споріднений ландшафт-генез, морфологічна ландшафтна структура допливів має багато схожих властивостей з основною долиною.

Неоднорідна ландшафтна видова структура середністерського ландшафтного мезорегіону виражена у належності регіону до 5-ти фізико-географічних областей. Аналізуючи попередні схеми фізико-географічного районування [2; 8], на наш погляд, середньодністерський ландшафтний регіон доцільно репрезентувати 10 фізико-географічними районами, індивідуальні риси яких свідчать про відчутний інтразональний вплив на зональні-широтні та довготно-секторні природні закономірності парагенетичної дії складно розчленованої річкової долини.

Бучацький ландшафтний район – приклад переважання типового широколистяного височинного виду ландшафту. Лісові букові ландшафти як еталон західно-широколистяного ландшафту збережені на каньйонних сильнопохилих схилах поперечних допливів (р.Стрипа). На західних дуже крутих дністерських схилах, як прояв річкової інтразональності, вперше у долині з'являються інтенсивно розчленовані, складені пісковиками і вапняками з сильнозмитими щербистими чорноземами схиліві види під лугами та заростями чагарників.

Правобережна частина долини на цьому відрізку відповідає *Глумацько-Городенківському* ландшафтному району, структура якого уже відмінна від Бучацького. Внаслідок значного антропогенного перетворення природне середовище не відповідає зонально закономірному поширенню широколистяного ландшафту. На це значною мірою вплинула й інтразональність глибоко розчленованого рельєфу долиною. В межах каньйону простежуємо переважання заліснених крутосхилівих місцевостей із появою на південних лучно-чагарникових інтразональних місцевостей. Окрім цього, порівняно збільшується закарстованість ландшафтів району – одна з визначальних інтразональних рис, що характерна і для наступного району. Так, у *Заставнівському* ландшафтному районі в дністерській долині М.

Проскурняк [9] вирізняє лучно-степові ландшафти пліоцен-ранньоплейстоценових інтенсивно закарстованих плоско-хвилястих високотерасових рівнин і чагарниково-лісові ландшафти плейстоцен-голоценових каньйоноподібних долин. Головна особливість ландшафтогенезу першого виду – домінуючий вплив ерозійно-карстової денудації і водної акумуляції. Окрім активних карстопроявів, різноманіття і складність ландшафтних структур визначають ерозійні процеси, підсилені сприятливою антропогенно перетвореною поверхнею. *Хотинському* ландшафтному регіону властива вагома роль у ландшафтогенезі місцевого літокомпонентного чинника. Його прояв помітний у формуванні специфічної текто- і сейсмоактивної, розривно-блокової ступінчатої морфоструктур Хотинської височини. Регіональні морфоструктурні бар'єрно-трансформуючі властивості визначають варіативність повітряного і біотичного компонентів, надаючи ландшафтній мозаїці місцевого забарвлення. В обох ландшафтних районах найкраще виражені каньйонні властивості, тому вражає ландшафтна гетерогенність внутріканьйонних схилівих місцевостей.

Особливості ландшафтної структури *Залищицького* фізико-географічного району проявляються у: площинному домінуванні в надканьйонній частині долини широких смуг високих терас (V, VI, VII) з чорноземними та темно-сірими опідзоленими ґрунтами, повсюдно розораними; дрібноконтурній мозаїці низьких і середніх терас, крутих і дуже крутих схилівих місцевостей із степовою та чагарниковою рослинністю, наявності широколистяно-лісових внутріканьйонних схилівих місцевостей по долинах поперечних допливів. Подібні риси характерні і для *Кам'янець-Подільського* та *Товтровоного району*. Проте в цих районах помітно збільшується частка степових та чагарниково-лісових надканьйонних місцевостей. Маркерними видами ландшафтів виступають рівнинно-товтрові високотерасові місцевості, складені вапняками з вилугуваними чорноземами і різнотравно-ковило-типчаківими луками. Низькотерасові внутрішньоканьйонні місцевості берегів Дністровського водосховища розміщені фрагментарно на щупкій дузі меандри у вигляді нешироких слабонахилених поверхонь, але переважно розорані, зайняті під поселеннями, угіддями та садами.

Ландшафтна неоднорідність видозмінена створенням Дністерського водосховища що визначили нову динаміку парагенетичної флювіально-ландшафтної системи. Тобто визначальної сили в розвитку ландшафтів *Нижньоушицького* та *Кельменецько-Сокирянського* фізико-гео-

графічних районів набуло антропогенне джерело. Такий процес зумовив ланцюгові зміни всіх інших парагенетичних ознак сектору. Перш за все це стосується схилових процесів і разом з ними морфології долини.

Характерними рисами схилових місцевостей цієї ділянки є чергування вузьких каньйоноподібного і пологосхилового варіантів у зоні вузлів концентрації меандр долини Дністра. Окрім того, у внутрішній структурі каньйонного ландшафту доміантними стають наскельні чагарникові та лучно-степові ландшафти.

Найбільш природно відмінна від інших ділянок, східна степова частина долини Середнього Дністра в межах *Могилів-Подільського* фізико-географічного району. Регіон вирізняється переважанням поєднання степового височинного ландшафту, лучностепових і дубово-лісових схилових місцевостей середземноморського типу. Крутосхилі лучностепові урочища представлені схилами терас південних експозицій та південно-західних схилів балок з переважанням злакових та бобових видів. Майже суцільною смугою на правобережжі тягнуться до Могилів-Подільського внутрішньоканьйонні вапнякові урочища-стілки з стратотипними відслоненнями. Місцевості рівнинно-хвилястих високих терас Дністра значною мірою антропогенно перетворені (сади, виноградники, поселенська забудова) з невеликими острівцями дубово-грабових лісів та степової рослинності з ендемічними та реліктовими видами.

Середньодністерський регіон – ландшафтний регіон з чітко вираженою висотною різноманітністю. Верхній долинний надканьйонний ландшафтний ярус не завжди повнопрофільно простежується на обох берегах. Більше сходинок зустрічаємо на правобережжі, тоді як на лівобережжі він поширений фрагментарно і обмежується двома-трьома сходинками. Особливо рідко зустрічаємо ландшафти першої сходини – надвисоких терас (IX–VII), діагностування яких ускладнено глибоким розчленуванням поверхні Подільської височини та зміщенням дністерської долини на південь. Тому часто на правобережжі такі ландшафти знаходимо за сотні кілометрів від долини, а на правобережжі вони виражені лише у вигляді окремих останців.

Другу сходинку вертикальної структури дністерської долини формують високі тераси, поширені, як правило, широкою смугою. Найбільші площі вони займають у межах Могилів-Подільсько-Ямпільського фізико-географічного району і займають, менші території – у Новоушицькому, Чортківсько-Кам'янець-Подільському районі, де високотерасова смуга розрізана

поперечними каньйоноподібними допливами та ороструктурами. Товтровою грядя розриває суцільну смугу високотерасових місцевостей і в Кельменецько-Сокирянському районі, тому вона добре виражена лише на сході району.

Наймозаїчніше така долинна ландшафтна сходинка виглядає на території Тлумацько-Городенківського, Заставнівського і Хотинського районів, де на цих висотах переважають закарстовані ландшафти. М. Проскурняк, вертикально диференціюючи ландшафти Прут-Дністерського межиріччя відносить надвисокі і високотерасові місцевості долини Дністра до четвертого висотного рівня (300–240 м), де спостерігається поєднання типових зональних лісостепових екоумов з азональними лучно-степовими.

Внутріканьйонний висотний ярус (пересічно 250–150 м) долини формують середньотерасові, низько терасові та заплавні ландшафти. Ландшафтогенез таких місцевостей проходив на тлі активних геодинамічних процесів врізання дністерської долини у різновікові породи кайнозою, мезозою і палеозою, що на сучасному етапі супроводжується ерозійними, обвальними явищами та техногенними змінами. Такі процеси наклали відбиток на високу мінливість, контрастність, ступінчастість, смугастість та дрібноконтурність ландшафтно-структури каньйонного ландшафтного виду. Повнопрофільно дністерська долина, обмежена каньйоном, виражена лише на опуклих ділянках меандрових комплексів.

Висновки. Середньодністерський долинно-річковий регіон сформований у межах класу рівнинних ландшафтів на тлі широтно-зонального типу лісостепових і широколистяно-лісових ландшафтів з просторовою особливістю, геологічно зумовленою, домішкою інтразональних степових ландшафтів. Можливість співіснування трьох ландшафтних типів у невеликому ландшафтному регіоні продиктована субширотним спрямуванням долини, морфоструктурною складністю поверхні та глибоким розчленуванням її каньйоном. Ці ж особливості визначають не лише інтразональне горизонтальне різноманіття ландшафтних місцевостей, а складну контрастну висотну ландшафтну структуру. Набір таких гетерогенних елементів вирізняє і означає внутрішню побудову запропонованих фізико-географічних районів у межах долини Середнього Дністра.

Список літератури

1. Андрейчук В. Дністровський каньйон / В. Андрейчук, А. Помагайленко // Річкові долини. Природа – ландшафти – людина : збірник наукових праць. – Чернівці, Сосновець, 2007. – С. 27–46.

2. Воропай Л. Генетико-морфологічна структура просторової організації ландшафтів (на прикладі Чернівецької області) / Л. Воропай, М. Куниця // Науковий вісник Чернівецького університету : збірник наукових праць. — Чернівці: Рута, 2006. Вип.294: Географія.— С.175–194.
3. Воропай Л.И. Геолого-геоморфологическое строение Среднего Приднестровья / Л. И. Воропай, Н. А. Куниця // Воздействие гидротехнического строительства на природу и хозяйство Среднего Приднестровья : сб. ст. —Л.: Изд-во ГО СССР, 1981. — С. 9–15.
4. Гуцуляк В.Н. Природные ландшафты правобережья Среднего Днестра / В.Н. Гуцуляк, Н.Н. Рыбин, В.И. Чоп // Воздействие гидротехнического строительства на природу и хозяйство Среднего Приднестровья. — Л. : Изд-во ГО СССР, 1981. — С. 16–25.
5. Денисик Г.І. Лісополе України / Григорій Іванович Денисик. — Вінниця: Тезис, 2001. — 284 с.
6. Дутчак М.В. Природно-територіальні комплекси Дністровської долинно-річкової системи в межах Середнього Придністров'я, їх зміни під впливом гідротехнічної системи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук: 11.00.01 “Фізична географія, геофізика та геохімія ландшафту” / Микола Васильович Дутчак. — Київ, 1994. — 25 с.
7. Кирилук Л.М. Висотна диференціація ландшафтів Поділля: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук 11.00.01 “Фізична географія, геофізика та геохімія ландшафту” / Л. М. Кирилук. — Львів, 2007. — 20 с.
8. Маринич О.М., Пархоменко Г.О., Петренко О.М., Шищенко П.Г. Удосконалена схема фізико-географічного районування України / Маринич О.М., Пархоменко Г.О., Петренко О.М., Шищенко П.Г. // Укр.геогр.журнал. - 2003. - № 1. — С.16-20.
9. Мильков Ф. Н. Лесостепь Русской равнины. Опыт ландшафтной характеристики / Ф. Н. Мильков. — М. : Изд-во АН СССР, 1950. — 295 с.
10. Проскурняк М. Просторова організація ландшафтного різноманіття Прут-Дністерського межиріччя (на прикладі трансекти Кострижівка-Лужани) / Мирослав Проскурняк // Річкові долини. Природа – ландшафти – людина : збірник наукових праць. — Чернівці – Сосновець, 2007.— С.185-193.

Холявчук. Д. Ландшафтная неоднородность долины Среднего Днестра. Рассмотрен сложно построенный ландшафтный простор – долину Среднего Днестра. Регион отличается как интразональный каньонно-речной комплекс на фоне широтно-зональных лесостепных и широколиственно-лесных типов внутри класса равнинных ландшафтов. Для него характерны разные уровни ландшафтной неоднородности со сложную внутреннюю структуру. Такие черты гетерогенности проанализированы на примере физико-географических районов. Обозначены основные элементы высотной неоднородности среднестровской речной парагенетической системы.

Ключевые слова: среднестровский ландшафтный регион, ландшафтная неоднородность, высотная дифференциация, каньонные ландшафтные виды.

Holyavchuk D. Landscape heterogeneity of the Medium Dnister valley. The Medium Dnister valley as complex organized space is described. The region is distinguished as intrazone canyon river system within flat landscape class and grassland and forest zone types. It is defined by different landscape heterogeneity levels with complicated inner structure. They are analyzed on the example of physical geographical regions. The main altitude heterogeneity elements of the Medium Dnister river paragenetic system are emphasized.

Key words: the Medium Dnister landscape region, landscape heterogeneity, altitude differentiation, canyon landscape types.